

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri,
tarixçi

II Yazı

Mart soyqırımının səbəbləri - Evelina Münaqişəsi

Lənkəranda Hacı Zeynalabdin Tağıyevin oğlu Məhəmmədin cənazəsini dəfn üçün Bakıya gətirən "Evelina" gəmisinin bolşevik qüvvələri tərəfindən tərsilahlı edilməsi ilə 1918-ci ilin martında Bakıda ictimai siyasi vəziyyəti son dərəcə gərginləşdirdi. Şəhərdə Azərbaycan türklərinin hərbi qüvvələrinin az və zəif olduğunu yaxşı bilən Bakı sovdəpinin (Sovetinin) rəhbərliyi, Stepan Şaumyan başda olmaqla, müsəlmanlara -türklərə "tərs vermək" üçün milli qırğına və soyqırma hazırladı. Bu məqsədlə zavod və mədənlərdə rus və erməni fəhlələri müxtəlif bəhanələrlə "Qızıl ordu" sıralarına qəbul edildilər. Bakıda rus Milli Şurasının əsgər yığımaq fəaliyyətlərini erməni Milli Şurası təkrar edərək cəhəddən qayıdan erməni əsgərlərini Bakıda saxlamaq üçün martın əvvəllərində "erməni əsgərlərinə" müraciət etdi. Erməni milyonçusu Aleksandr İvanoviç Mantşevini zavodları isə rus və ermənilərin silah-sursat cəbbəxanası rolunu oynamağa başladı. Qacar Dövlətindən və Orta Asiyadan Sovet hökumətinin adına göndərilən silahlar da bolşeviklərin əlinə keçdi. 1918-ci il martın 17-də qırğın törətmək üçün bəhanə yaratmaq məqsədi ilə "Müsavət" partiyasının üzvlərindən və Azərbaycan türklərindən ibarət əsgərlərə bolşeviklər intizamli yaxşı təlim görmüş əsgərlər olduğu üçün onlara yunkerkər deyirdilər.

Milli Ordumuzun ilk hərbi gəmisi olan "Evelina" gəmisi Şaumyanın əmri ilə atəşə tutuldu. Elə həmin gün B. Avakyan "Astoriya" mehmanxanasında Hərbi İnkilab Komitəsi adından rus və erməni əsgərlərə silah payladı. Martın 24-də şəxsi heyəti Azərbaycan türklərindən ibarət olan ilk hərbi gəmimiz "Evelina" hərbi gəmisinin tərsilahlı edilməsi milli qırğına başlamaq üçün bolşeviklərə bəhanə oldu. Belə ki, Azərbaycan milyonçusu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Lənkəranda yaradılan Milli Ordumuzda hərbi xidmət edən və təsadüfən eləndiki silahdan açılan atəş nəticəsində həlak olmuş oğlu Məhəmmədin dəfnində iştirak etmək üçün Bakıya gəlmiş müsəlman alayının zabitləri dəfn mərasimindən sonra "Evelina" gəmisi ilə Lənkərana qışalarına qayıtmalı idilər. Əlverişli məqamın yetişdiyini görən ermənilər Rus Milli Şurası, Xəzər matrosları ilə birləşdilər. Bolşeviklər belə bir şayə yaydılar ki, gəmi "Evelina" ilə birlikdə Muğandakı rus-molokan kəndlərini "məhv etmək" haqqında tapşırıq almışlar. Rus əhalisini qorumaq üçün dərhal hərəkətə keçmək lazımdır. Bu təxribat öz "bəhəsinə" verdi, Bakıdakı bütün Bakı Kommunasının siyasi və hərbi qüvvələri "Evelina" gəmisinin tərsilahlı edilməsinə tərəfdar oldu. Martın 30-da təcili olaraq Bakı şəhər mədən-zavod rayonlarının inqilabi müdafiə komitəsi yaradıldı. Bu inqilabi müdafiə komitəsi hərbi əməliyyatlara rəhbərlik etməli idi. İnkilabi Müdafiə Komitəsinə hərbi rəhbərliyə Stepan Şaumyan, Prokofiy Caparidze, Qriqori Korqanov, Soltsev Fyodor Fyodoroviç, Qriqori Korqanov, İvan Malıqin, Aram Kostandyan və Nəriman Nərimanov daxil idi. Bakı mart soyqırımı üçün cavabdeh və məsuliyyət daşıyan şəxslər hərbi rəhbərlikdə təmsil olunan əməliyyatlara rəhbərlik edən bu şəxslər idi.

Yeni yaradılan İnkilabi Müdafiə Komitənin təşəbbüsü ilə "Evelina"-nın Lənkərana yola düşməsi dayandırıldı və gəmidəki yeni yaradılan Milli Ordu əsgər və zabitləri tərsilahlı olundu. Müsəlman əhalisi məscidlərə toplandı.

şaraq, silahların qaytarılmasını tələb etdi. Vəziyyətin çox ciddi xarakter aldığı görün Azərbaycan milli təşkilatlarının nümayəndələri bolşeviklərin inqilabi müdafiə komitəsinə gələrək, alınmış silahları "Hümmət" müsəlman bolşevik təşkilatı vasitəsilə qaytarmağa cəhd göstərdilər. Lakin bolşevik-daşnak koalisiyası əvvəlcədən başladığı sövdələşmə əsasında türk-müsəlman əhaliyə qarşı hücumu başladı. Martın 30-da İnkilabi Müdafiə Komitəsinin əmri ilə axşam saat beşdə Bakıda ilk atəşlər açıldı. Bu Bakıda türk-müsəlman əhaliyə qarşı Mart soyqırımının (1918) başlanğıcı oldu. Şəhidlərin miqdarı 20 minə qədər təxmin edilməkdədir. Azərbaycanın istiqlal yolunda ilk qurbanlar burada verildi. General-mayor Xəlil bəy Talışxanovun (Talışinski) yaratdığı və təşkil etdiyi 1-ci müsəlman atıcı alayının hissələri Bakıda mart qırğını zamanı rus-erməni qüvvələrinə qarşı inadlı müqavimət göstərmiş və müqavimət saye-

li, başqalarının əmlakına toxunmamalı idilər. Onları yaramaz bolşevik prinsiplərinə əməl etməyə, dəhşətli əzab-əziyyətə qatlaşıb dilənçiliyə və ehtiyaca tablaşmağa məcbur edirdilər.

Orta təbəqə və ziyalılar bu fəlakətə qatlaşan sırasında tək deyildilər. Mənafeləri guya bolşeviklər tərəfindən müdafiə olunan fəhlə sinfi də eyni dərəcədə əzab-əziyyət çəkirdi. Lakin buna baxmayaraq ərzaq bölüşdürülməsi məsələsi meydana çıxanda bolşevikləri "özlərininki" ilə Azərbaycan türklü fəhlələr arasında ayrışdırılıq qoyurdular. İkincilər bir qayda olaraq ya "burjaziyanın" əlaltıları, ya da əksinqilabçılar kimi damğalanırdılar.

Bakı Kommunasının xalqımıza qarşı törətdiyi bütün bu vəhşiliklərin idilənmələri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən həm 1919-cu, həm də 1920-ci il martın 31-də Milli Mətləm günü kimi qeyd olunur. Sovet dövründə bütün cəhdlərinə baxmayaraq, xalqımızın yaddaşında əbədi iz buraxmış 1918-ci il mart hadisələrini heç cür unudulma bilməmişlər.

zamanı minlərlə Azərbaycan türklü qətlə yetirilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İstintaq Komissiyası tərəfindən hazırlanan sənədə görə hələ yanvar ayında Bakı Sovdepi (Soveti) tərəfindən 15 maşın silah, mart ayının ortalarında isə 60 maşın silah və 2000 əsgər Şamaxıya göndərilmişdi. Şamaxı soyqırımı qısa fasilələrlə bir neçə mərhələdə baş vermişdir.

I mərhələ-martın əvvəlləri -27 mart 1918-ci il.

II mərhələ- 30 mart-9 aprel 1918-ci il.

III mərhələ -18 aprel-1 avqust 1918-ci il.

18 mart 1918-ci il, Şamaxı şəhəri saat 6-da Bakı Sovetinin göndərdiyi hərbi qüvvələr Şamaxını mühasirəyə alaraq 10 top, yüzlərlə pulemyot və digər silahlarla şəhəri atəşə tutmuşlar. Bundan sonra şəhərin bir neçə məhəlləsində yanğınlar başlamış, şəhər əhalisi təslim olmağa məcbur olmuşdu. Şamaxıya daxil olan rus və erməni əsgərlər şəhəri talan etmişlər. Şəhərdə az-çox salamat qalmış tikili-

Quba Soyqırımı Amazaspın və köməkçisi Nikolayın Quba soyqırımı

1918-ci ilin aprel ayında, Bakı şəhəri və Bakı quberniyası bolşeviklərin əlinə olduğu vaxt bolşevik partiyasının nümayəndəsi David Gelovani başındakı dəstəsi ilə Quba şəhərinə gəlmişdi. Onun dəstəsində 187 nəfər silahlı əsgər var idi. David Gelovani özünü Quba qəza komissarı elan etdi və yerli əhaldən Sovet hakimiyyətini yubanmadan tanımağı tələb etdi. Qubalılar bu tələbi yerinə yetirdilər. Gelovani şəhərdə bolşevik üsul-idarəsi tətbiq etməyə başladı. Quba müsəlmanlarının dinc əhval-ruhiyyəsi ilə tanış olandan sonra Gelovani həbsxanada məhbus həyatı yaşayan 200-ə qədər erməni buraxdı və əmin oldu ki, müsəlmanlar tərəfindən bunlar heç bir təhlükə gözləmir.

Bir-neçə gün sakit keçdi. Qəflətən, qubalılar üçün gözənilməz olan bir şəraitdə ətraf kəndlərin lezgiləri dağlar tərəfindən Qubaya yaxınlaşdılar.

Bolşeviklərin Azərbaycandakı qurbanları

sində dinc əhəlinin bir qisminin Abşeron kəndlərinə çəkilməsini təmin etmək mümkün olmuşdur. General Xəlil bəy Bakıdan çıxarılması mümkün olsa da, sonrakı taleyi barəsində məlumat yoxdur.

Bolşeviklərin zölmü altında

Bolşeviklər hakimiyyəti sivilizasiyanın bütün nailiyyətlərini məhv etməyə başladı. Hər yerdə daha tez-tez belə şüarlar eşidirdi: yeraltı və yerüstü sərvətlər, şəxsi əmlak, torpaq sahələri, bağlar və sairə ümumşəhərdən.

Bakı banklarında olan bütün pullar bu dövriyyədə olan vəsait sovet Rusiyasının əmlakı elan edildi. Bütün şəxsi əmlakın-yaşayış evlərinin, atların iri buynuzlu heyvanların, maşınların müsadirəsi ilə kifayətlənməyən bolşeviklər daha uzağa getdilər-onlar əslində adamları müsadirə etməyə başladılar-əhəlinin bir hissəsini zorla ordu sırasına çəkdiilər, qalanları isə sovet Rusiyasının xeyrinə işləməyə məcbur etdilər. Kommunist prinsipləri özünün bütün amansızlığı və ən şiddətli cəza tədbirləri ilə yerli əhaliyə tətbiq edildi. Bu prinsiplərə uyğunlaşmaq müsəlmanlar üçün xüsusilə çətin və ağır proses idi, çünki Şəriət qanunlarına müvafiq olaraq onlar başqalarının hüquqlarına hörmət etmə-

lər yandırılmışdır. Şamaxıda bolşevik və daşnakların törətdikləri cinayətlər xüsusi qəddarlıqla həyata keçirilmişdir. Qətl edilənlərin qolları, qıcları, cinsiyyət üzvləri, burunları, qulaqları kəsilib, gözləri çıxarılıb, qarınları yırtılıb, yandırılıb, işgəncə ilə öldürüldülər.

Gəncədən yeni yaradılmış silahlı dəstələrin Şamaxıya köməyə gəlməsindən qorxuya düşən erməni və rus əsgərlər Qozlucaq kəndinə çəkilirlər. Gəncədən gələn Azərbaycan silahlı dəstələri onları təqib etməyə başlayır. Lakin onlara məlum olur ki, ermənilərin və rusların qüvvələri onlarınkindən qat-qat çoxdur. Ona görə də dörd gündən sonra Gəncədən gələn Azərbaycan silahlı dəstələri Şamaxı şəhərini tərk etməyə məcbur olur. Gəncədən olan silahlı dəstələrlə Şamaxının əksər müsəlman əhalisi şəhəri tərk edir. Çoxlu şəhər sakinini, xüsusilə yoxsullar, xəstələr, qocalar və uşaqlar şəhərdə qalırlar. Gəncədən olan silahlı dəstələr Şamaxını tərk etdikdən bir neçə gün sonra rus və erməni dəstələri geri qayıdaraq yenidən Şamaxını tuturlar. Bu dəfə şəhərin talan edilməsi və əhaliyə divan tutulması əvvəlkindən daha böyük qəddarlıqla həyata keçirilir. Şəhərdə qalan Azərbaycan türkləri, qadınlar, uşaqlar, qocalar da daxil olmaqla tamamilə məhv edilir. Şəhərdə Azərbaycan türklərinin bütün əmlakı qarət edilərək erməni və molokan kəndlərinə aparılmışdır. Şəhərdəki bütün məscidlər, onların nəzdindəki müqəddəs yerlərlə birlikdə yandırılmışdır. Şamaxının ətrafında 120 kənd olmuşdur ki, bunlardan da 86-sı soyqırma məruz qalıb. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İstintaq Komissiyası öz işini dayandırdığına görə soyqırma məruz qalmış digər 33 kənd haqqında məlumat toplamaq mümkün olmamışdır.

"Piran-Şirvan" məhəllələri tamamilə talan edilmiş və yandırılmışdır. Şamaxı şəhərinin müsəlmanlar yaşayan hissəsinin hamısına od vurulmuş, şəhərin 13 məhəllə məscidi və məşhur 800 illik tarixi olan Şirvanşahlar dövründən qalma Cümə məscidi yandırılmışdır. Ümumilikdə isə, Şamaxı şəhərində soyqırım iki dəfəsində şəhərin 21min 127 nəfər müsəlman əhalisindən 10 mindən artıq insan qətlə yetirilmiş, qalan əhali isə Azərbaycanın müxtəlif şəhər və qəzalarına qaçqın halında dağılmışdır. Şamaxı şəhərinə təkcə iki hücum zamanı öldürülənlərin ümumi sayı qadın və uşaq olmaqla, 10.341 nəfər təşkil etmişdir.

Şamaxı soyqırımı zamanı öldürülənlərin sayı haqqında müxtəlif məlumatlar mövcuddur. Bəzi məlumatlarda öldürülənlərin sayının 40 minə qədər olduğu göstərilir. Şamaxı soyqırımına dair Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İstintaq Komissiyasının sənədlərini ümumilikdə, 22 cild istintaq materialı və 63 fotosəkil təşkil etmişdir.

Şamaxı soyqırımı

Stepan Şaumyanın tapşırığı ilə Şamaxıda böyük mülk var-dövlət sahibi Stepan Lalayev gizləncə Şamaxı, eləcə də, Mədrəsə, Kərkənc, Saqiyan, Zarxi, Meyseri kəndlərində yaşayan ermənilərə, həmçinin rus kəndlərinə -Ximilli, Qızmeşdan, Çuxuryurda silah-sursat paylayıb, onları başdan-ayağa silahlandırdı.

Əkbər bəy

Xasməmmədovun məruzəsi

Gəncə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvü Əkbər bəy Xasməmmədov 1918-ci il martın 28-də Zaqafqaziya Seyminin sədrinə göndərdiyi teleqramda yazırdı: "Martın 18-də bolşeviklər tərəfindən Bakıda 2000 yaxşı silahlanmış, top və pulemyota malik olan əsgər dəstəsi Şamaxı qəzası istiqamətinə yola salınmışdır. Dəstə yol boyu 15-dən çox müsəlman kəndini məhv edərək, Şamaxı şəhərini darmadağın etmişdir. Minlərlə müsəlman, o cümlədən qadın və uşaqlar qılıncdan keçirilmişdir. Faciəni təsvir etmək olmur. Təhqir və zorakılıqlar həddini aşmışdır. Təcili hökumətin köməyi lazımdır".

Əkbər bəy Xasməmmədovun məruzəsində göstərilirdi ki, Şamaxı şəhərinə birinci və ikinci hücumlar

Onlar David Gelovanidən ya şəhəri tərk etməyi, ya da könüllü esir düşməyi tələb etdilər. Gelovani bu tələbi qəbul etmədi. Lezgilər şəhəri atəşə tutmağa başladılar. Bir neçə gün davam edən atışma baş verdi. Gelovaniyə kömək məqsədi ilə Qubaya bir top və pulemyotlarla silahlanmış dəstə göndərildi. Bu köməyə baxmayaraq Gelovani şəhəri tərk etməyə məcbur oldu. Geri çəkildiyi zaman o, Qubanın ekseriyəti ermənilərdən ibarət olan bütün xristian sakinlərini məcburen özü ilə apardı. Lezgilər atəş açma-çə geri çəkilmələri təqib etməyə başladılar. Atışma vaxtı Gelovaninin apardığı xristianlardan bir neçəsi öldürüldü. Bunlardan: ermənilər-Maçak Kasparov, erməni keşişi Aleksandr Baqdanov, Duxol Poqosov, ruslardan pravoslav keşişi aptekçi Qolubçik, məmur Polesniy, meşəbəyi Abrosimov, doktor Mixels və bir çox başqalarını göstərmək olar. Gelovani öz dəstəsi və sağ qalmış qaçqınlarla birlikdə çıxıb getdi. Bundan sonra şəhərdə həyat qaydasına düşdü. Gelovanini Qubadan qaçmağa vadar etmiş lezgi silahlı dəstələrinin üzvləri evlərinə dağılırdılar.

Bu hadisədən təxminən iki həftə sonra Qubaya xəbər çatdı ki, Bakıdan top və pulemyotlarla silahlanmış böyük bir dəstə gəlir. Şəhərin sakinlərindən bəziləri əmlaklarını şəhərdə qoyub meşələrə çəkildilər. Əhəlinin böyük əksəriyyəti isə şəhərdə qaldı, gələn dəstə tərəfindən təhlükə ilə biləcəyini ağıllarına belə gətirmirdilər. 1918-ci il mayın 1-də şəhər təzədən Amazaspın və onun rus köməkçisi Nikolayın başçılıq etdiyi dəstə Qubanı mühasirəyə aldı. Əksəriyyəti ermənilərdən ibarət olan silahlı dəstənin üzvləri şəhəri top və pulemyotla atəşə tutdular. Dəhşətli qarışıqlıq düşdü. Dəstə maneəsiz şəhərə girdi. Şəhərin alınması müsəlman əhəlinin döyülməsi və onlara qarşı hər cür təhqirlərə müşayiət olunurdu. Ermənilər küçələrdə rast-lyan çıxan kişi, qadın və uşaqları qəddarcasına qətlə yetirir, evlərə soxulur və bütün ailə üzvlərini öldürür, hətta anaların qucaqlarında körpələri belə güllələyir, xəncərlə doğrayırdılar. Bu cür öldürülənlərdən aşağıdakıları göstərmək olar: Kərbəlayı Məmməd Tağı oğlu 14 nəfərdən ibarət ailəsi ilə birlikdə, Məhəmməd Rəsul oğlu həyat qaldı və üç uşağı ilə (həm də onun yoldaşını cimsiz və uşaqların başını kəsmişdilər). Hacı Dadaş Balaxanov oğlu həyat yoldaşı Məşədli Bibixanım və oğlu Əbdüqəsimlə birlikdə (onların evlərində yandırmışdılar), bundan başqa Kərbəlayı Abuzər Məstəan oğlunun kiçik ekiz qızları Həkimə və Püstə anasının qucağında xəncərlə doğranmışdı. Məşədli Qənbər, Molla Məhəmməd Saleh oğlu da həyat yoldaşı və bir neçə azyaşlı uşağı ilə qətlə yetirilmişdir.

(ardı var)